

»Sovražni, veseli obrazi mojih tovarišev.«

Kolimske zgodbe Varlama Šalamova

Aljoša Kravanja

To jesen je izšel slovenski prevod *Kolimskih zgodb*, zbirke črtic Varlama Šalamova, ki poleg Solženicina in Ahmatove predstavlja najpomembnejšo literarno pričo življenja v gulagu. Delo zahteva posebno pozornost ne le zaradi svoje obširnosti in vložene prevajalkinega truda – na dobrih sedemstotih straneh najdemo več kot osem deset zgodb iz življenja sibirskih kaznjencev –, temveč tudi zaradi specifične moči pisanja, ki presega klasifikacijo taboriščne literature in postavlja Šalamova v vrh ruske književnosti dvajsetega stoletja.

Varlam Šalamov se je rodil leta 1907 v Vologdi na severozahodu Ruskega cesarstva. Študiral je v nemirnem času po Oktobrski revoluciji ter se že zgodaj angažiral kot nasprotnik Stalinove politike; februarja 1929 so ga aretirali zaradi širjenja »Leninove oporoke«, kontroverznega in utajenega besedila, v katerem je prvi voditelj Sovjetske zveze pozval k odstitvi trenutnega partijskega vodstva s Stalinom na čelu. Prekršek je zadoščal, da je Šalamov naslednja tri leta preživel v kazenskem taborišču na Uralu, po krajšem obdobju prostosti pa so ga zaradi »trocizma« znova obsodili in deportirali na Kolimo, regijo na daljnem vzhodu Sovjetske zveze. Leta 1938 in 1943 so mu zaradi drobnih kršitev podaljšali kazen, ki jo je prestajal kot prisilni delavec v rudniku in tajgi. Po težki bolezni in tifusni karanteni je leta 1946 dobil rešilno priložnost, da se izšola in dela kot sanitejec v zaporniški bolnišnici. Leta 1953 se je vrnil v Moskvo – kot eden izmed redkih bivših kaznjencev, saj je sistem notranjih potnih listov preprečeval vrnitev v večja mesta – ter deloval kot novinar in pisatelj. Varlam Šalamov je umrl leta 1982 v Moskvi.

Kolimske zgodbe je Šalamov pisal v desetletju po vrnitvi iz gulaga. Čeprav se je v času odjuge po Stalinovi smrti preganjanje intelektualcev občutno zmanjšalo, je lahko taboriščna literatura izšla samo s soglasjem najvišjih instanc sovjetske oblasti, kar je še posebej očitno v primeru Solženicina, ki je svoj *En dan Ivana Denisoviča* objavil pod neposrednim pokroviteljstvom Hruščova. Šalamov ni nikoli užival podobnega zaupanja oblasti: *Kolimske zgodbe* so v angleškem prevodu prvič izšle med leti 1970 in 1976, uradno sovjetsko izdajo pa so dočakale šele leta 1989. A vendarle so v tujini in kasneje doma naletele na izjemen odmev, ki ga je nagrada francoskega Pen le še okrepila; danes ostajajo avtorjevo daleč najbolj brano delo.

Zbirka je sestavljena iz treh ciklov črtic (»Kolimske zgodbe«,

»Levi breg« in »Umetnik lopate«), ki si ne sledijo niti po času nastanka niti po redu pripovedi. V prehodu med dvema črticama se Šalamov preseli iz Urala na Kolimo, iz delovnega taborišča globoko v Sibiriji nazaj v moskovski preiskovalni zapor, iz varnejšega okolja navadnih zapornikov v družbo *urk*, organizirane zločinske združbe, ki je v režimu gulaga uživala posebne privilegije. Šele na zadnjih straneh zbirke se pričnejo črtice nizati v koherentno naracijo, ki oriše nenaden vzpon iz absolutnega dna delovnega taborišča in končno odrešitev iz Kolime. Ker so pripovedi nastajale v daljšem časovnem obdobju in brez jasno zastavljenega načrta, se iste anekdote ponovijo v različnih povestih, vendar z občutnimi variacijami. V »Zelenem tožilcu«, najdaljši zgodbi v zbirki, Šalamov pripoveduje o neuspešnih poskusih pobega iz taborišč; med drugim obnovi tudi usodo nekega zaprtega častnika, ki je skupaj s svojimi vojaki padel med poskusom bega. Njegovo zgodbo ponovi v literarno močno predelani črtici, »Zadnji boj majorja Pugačova«, pri čemer ne skriva, da so podrobnosti pripovedi izmišljene: častnika namreč preimenuje po upornem kozaku iz osemnajstega stoletja, junaku Puškinove *Zgodovine Pugačeva* in *Stotnikove hčere*. Šalamov tipa, raziskuje, išče način, kako ubesediti izkustvo gulaga, ter svoje besedišče in prisprodebe pogosto najde v ruski kulturni zgodovini.

Pripovedovalec ni nič manj spremenljiv: le enkrat je imenovan »Šalamov«, drugje se predstavlja kot »Krist« ali »Andrejev«. V večini črtic se drži v ozadju dogajanja, ljudi okoli sebe in njihova dejanja redko pospremi z nedvoumno sodbo. Njegova izvzetost nas spomni na *Lovčeve zapiske* I. S. Turgenjeva, ki so v moralno zadržanem tonu beležile patologije ruskega fevdalizma pred kmečko reformo. *Kolimske zgodbe* tako ne tvorijo pripovedne celote, ki bi se vrtela okoli usode enega kaznjence, temveč so prej zaslon ali oder, na katerem se zvrstijo figure ta-

borišča – epileptični boljševik, sestradani intelektualec, smrtno bolan simulant, ljubosumni paznik –, ki se po besedah Šalamova »pojavijo preprosto od nikoder in nato ponovno izginejo«.

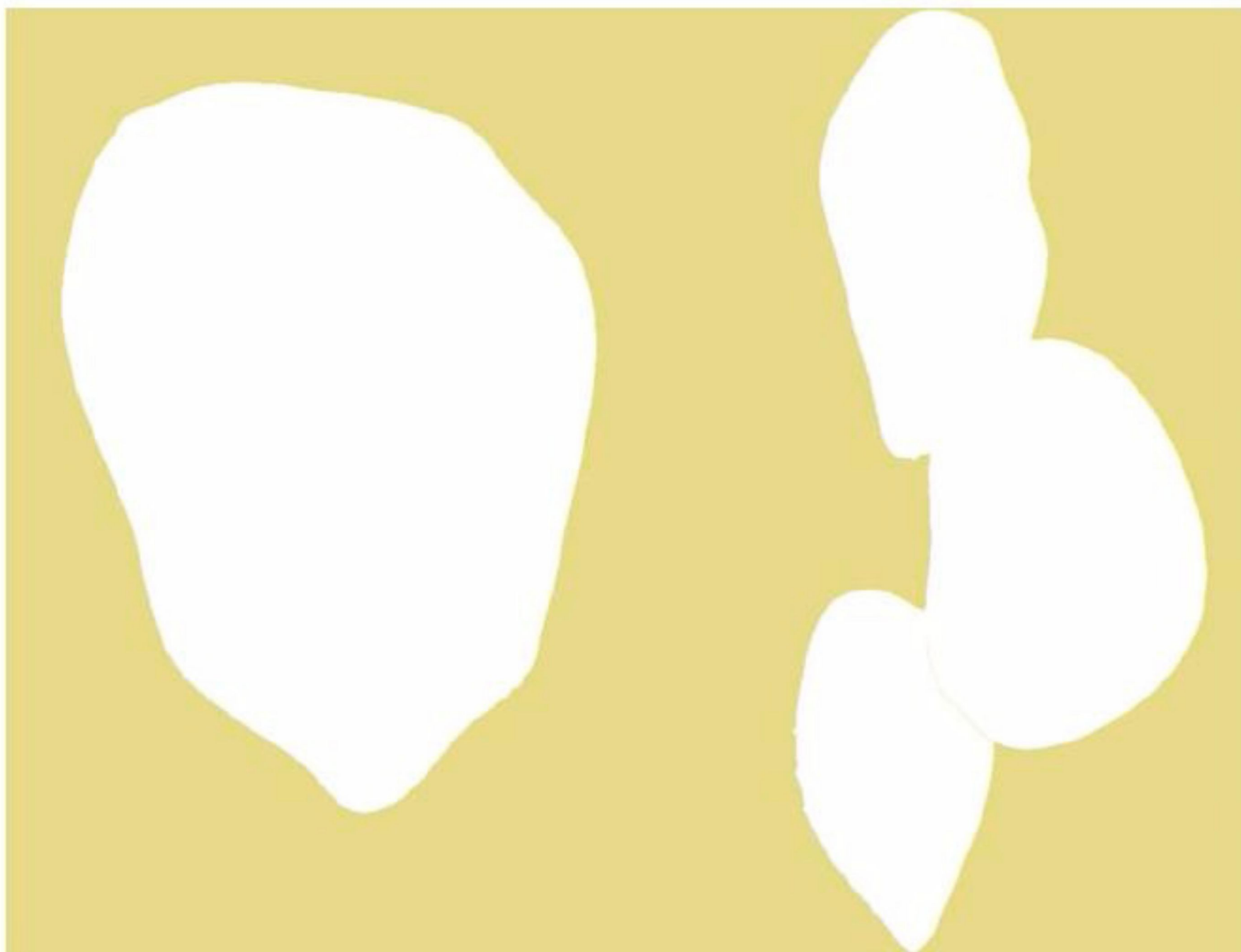
Življenjske razmere

Navkljub tej pripovedni razdrobljenosti pa Šalamov priskrbi osupljivo natančno podobo bivanja v gulagu. Prvi, elementarni dejstvi, s katerima se mora soočiti kolimski kaznjenec, sta absolutna lakota in mraz. Hierarhična struktura, ki deli družbo internirancev, ter oblast, ki jo izvajajo šefi *urk* nad nižjimi tativi in drugimi prebivalci taborišča, se v zadnji instanci vrtita prav okoli razpolaganja s hrano, oblačili, tobakom in drugimi osnovnimi življenjskimi potrebščinami.

Vpliv tega absolutnega pomanjkanja na samo strukturo taborišča Šalamov ponazori z zgodbo o utrujenem taboriščniku, ki poskuša ujeti divjo raco. Izčrpana žival se mu nekaj časa uspešno izmika med dvema luknjama v ledu, dokler ne ostane brez moči, da bi se vrnila nazaj na površje. Kaznjenec odide razočaran; a ne zato, ker bi ostal brez večerje, saj je želel z račko podkupiti predelavca, ki sestavlja seznam kandidatov za premestitev na še hujše delovišče. V tej nameri pa ni bil osamljen: »Skozi vrata pa pogleda sam predelavec. Tudi on je videl račko, videl je, kako mrtvec [*sic*] lovi umirajočo račko. Računal je, da bo z velikodušnim darilom omehčal srce delovodje, ki je še spal. Ko bi se delovodja zbudil, bi lahko prečrtal delavca iz seznama – ne tistega delavca, ki je ujel raco, ampak njega, predelavca.« Sestradanost pa svojega pečata ne pusti le na razmerjih moči, temveč prizadene tudi najbolj elementarne oblike komunikacije med kaznjenci. Ko taboriščnik Glebov mojstrsko prežvekuje košček kruha, da bi iztislil iz njega zadnje kapljice okusa, mu »v usta strmijo udrte, bleščeče oči drugega kaznjenca, Bagrecova« – samo dejanje opazovanja postane metafora stradanja, očesne jamice postanejo odprto žrelo – »saj ni bilo v nikomur tako mogočne volje, da bi mu pomagala odtrgati oči od hrane, ki izginja v ustih drugega človeka«.

Seveda isti pogoji niso vladali v vseh taboriščih v Sovjetski zvezi. Ker je bil gulag navsezadnje »arhipelag«, taboriščno otočje, razdrobljeno po ozemlju od Belega morja do Kamčatke, so življenjski pogoji internirancev nihali od taborišča do taborišča. Življenje zaprtega inženirja v lagerju na Uralu, kot ga je opisal O. Figes v svojem zadnjem delu *Just Send Me Word*, je potekalo v neprimerno boljših razmerah kot življenje prisilnega kolimskega rudarja, tako kot so bili pogoji v Norilsku boljši od tistih v Magadanu. Gulag se je prav tako spreminjal skozi čas:

obdobje velikega terorja 1937–38, v katerem se je populacija sovjetskih taborišč povečala za pol milijona kaznjencev, in priliv vojnih ujetnikov v letih po drugi svetovni vojni sta vodila v pomanjkanje, ki so ga v poznih štiridesetih nekako zajezili. Kot pravi zgodovinar gulaga A. Sokolov, so se upravniki taborišč v tridesetih in zgodnjih štiridesetih pogosto posluževali tudi fizičnega kaznovanja in omejevanja obrokov, kasneje, v poznih štiridesetih, pa so režim gulaga postopno omilili v prid ekonomsko bolj donosnega sistema delovnih spodbud in nagrajevanja. Razmere v taboriščih so se v primerjavi s poznimi tridesetimi izboljšale celo do te mere, da so lahko nekateri Sovjetski zvezi naklonjeni pisatelji Solženicinu resno očitali, da jo je kot interniranec v povojnem obdobju pravzaprav še dobro odnesel. Varlam Šalamov se ni mogel ponašati s tem dvoumnim privilegijem. Kazen je prestajal tudi v letih 1937–38, v času hudega pomanjkanja, ki ga je povzročil velikanski priliv novih zapornikov. V tem valu čistk, ki ga danes poznamo pod imenom »ježovščina« (po N. Ježovu, tedanji vodji notranjega ministrstva NKVD), skorajda ni obstajala instanca družbene ali politične avtoritete, ki bi bila izvzeta grožnji političnega preganjanja. To dejstvo je seveda uveljavljeno v historični zavesti, toda literatura Šalamova nam ponudi vpogled tudi v zgodovinsko manj izpostavljene usode. V črtici »Weissmanovec« tako pripoveduje o zdravniku Umanskem, ljubiteljskem lingvistu in poliglotu, ki je na Kolimo odpotoval prostovoljno, kot »svobodnjak«, in se zaposlil v gospodarsko-taboriščnem trustu Dalstroj. Na ta način je poskušal prelisičiti usodo, saj je pričakoval, da ga bodo zaradi njegove svobodomiselnosti v vsakem primeru deportirali na Kolimo, vendar kot kaznjenca. Računica se Umanskemu ni izšla: aretirali so ga na sami Kolimi, kjer je moral preostanek življenja prebiti kot zdravnik-kaznjenec v taboriščni bolnišnici. Ta vrtinec čistk pa ni bil nikoli povsem iracionalen, niti ni bil namenjen zgolj preganjanju političnih nasprotnikov in oporečnikov. Zgodovina gulaga je tudi zgodovina ekonomsko pogosto profitabilnega prisilnega dela: petnajst milijonov ljudi, interniranih v dveh desetletjih najintenzivnejšega delovanja gulaga, je gozdarilo v tajgi, gradilo infrastrukturo in mesta ter delalo v rudnikih žlahtnih kovin, ki se jih Šalamov spominja kot najhujše postojanke svojih kolimskih let. Vodstvo se je dobro zavedalo, da so za uspešno izvajanje tega ekonomskega projekta potrebni inženirji in zdravniki, kot je bil Umanski; aretacije in dislokacije strokovnjakov so bile zato pogosto načrten ukrep v vzdrževanju gulaga. Še posebno pozornost je vodstvo namenjalo Kolimi, ki je bila v tem sistemu ekonomsko najdonosnejše

območje. »Nikoli,« je v zanosu zapisal neki industrijski komisar, »niti v najhujših letih kapitalistične zlate mrzlice, vključno z vso kovino, nakopano na Aljaski, še ni kakšen teritorij dal toliko zlata, kot ga je v tem letu proizvedla kolimska regija.« Ta izjava je nedvomno pretirana, dodaja D. Norlander, poznavalec Sibirije, a kljub temu dobro pokaže orientacijo in pričakovanja vodstva gulaga.

Družba kaznjencev

Temeljna smotra gulaga – izolacija politično nevarnih posameznikov in zagotavljanje prisilnega dela na neobljudenem severu Sovjetske zveze – pa upravičeno vzbujata domnevo, da so bila sovjetska delovna taborišča organizirana »racionalno«, da so kot vsaka »totalna institucija« funkcionirala v skladu s poveljstvi jasno zastavljene avtoritete. Toda literatura Šalamova nas

preseneti: kopito paznikove puške ni bilo najhujši vir prisile v življenju taboriščnika. Uprava gulaga in vojaško osebje sta v večini primerov igrala zgolj mejno vlogo zagotavljanja prisotnosti na delovnem mestu – avtorjeve izkušnje s pazniki ostajajo večinoma omejene na vojaške eskorte ter na samovoljne izbruhe sadizma –, medtem ko je bila hierarhija delovnega procesa in življenja nasploh prenesena na samo družbo kaznjencev. Predstojnik, nadzornik ali organizator dela, ki mu je bil kaznjene neposredno podrejen, ni bil član taboriščne uprave, temveč drug kaznjene, »brigadir«. Hierarhiji znotraj delovnega procesa so se pridružile tudi manj formalne delitve med kaznjenci, kot je že omenjena kriminalna struktura *urk*, vodstvo znotraj barake, ki ji je predsedoval kaznjenski »starešina«, ali pa preprosto hierarhija ugleda, ki spontano vznikne v vsakem prostoru koncentriranega človeškega življenja.

Najhujša razmerja prisile v gulagu zato niso izhajala iz formalnega središča državne oblasti – vojaške uprave taborišč –, ampak iz družbe samih internirancev. Njeno kompleksno strukturo najbolje prikaže zgodba »Umetnik lopate«: kot pojasni črtica, so bili prebivalci ene same barake razdeljeni na novince in starejše kaznjence z več pravicami, na politične zapornike in *bitovike* (navadne, »nepolitične« zločince iz civilnega življenja, ki so v gulagu uživali relativne privilegije); poleg teh osnovnih delitev je baraka poznala funkcije blagajnika, brigadirja ali delovno vodjo, brigadirjevega pomočnika ter starešino. A kot nam razkrije ironičen obrat ob koncu zgodbe, je bil tudi sam delovni vodja podrejen *urkovskemu* brigadirju, ta pa si je svojo

se nam nepredstavljivo in celo domišljavo, da si je odrekanje moči in grabežljivosti po »še boljšem« naložil *kaznjencec* in ne taboriščni paznik, pričakovani nosilec oblasti. Zgodbe Šalamova pa nam pokažejo, da je skušnjava moči mamila tudi same internirance, da so skupaj s taboriščno funkcijo (brigadir, starešina) dobili v roke oblast, s katero so lahko dejansko »vsilili svojo voljo« drugim kaznjencem in postali sestavni del funkcioniranja taborišča. Otočje gulag je segalo globoko v območje tiste moralne nerazločljivosti in distribucije moči, ki ga Primo Levi imenuje »siva cona« taboriščnega življenja. »Hibridni razred taboriščnikov-funkcionarjev je ogrodje in hkrati najbolj zaskrbljujoča lastnost taborišča,« piše Levi v znanem odlom-

Kolimske zgodbe ne pripovedujejo o oblasti monolitne države. Gulag, o katerem piše Šalamov, ni razdeljen na dva kontinenta, na nosilce državne oblasti in njihove nemočne žrtve. Gulag je arhipelag; razdrobljen je na otočje, ki, če parafraziramo Levija, »zbega našo potrebo po moralni orientaciji.«

pozicijo spet moral izboriti z dolgotrajnim grajenjem ugleda v kriminalni združbi.

Najtrpkejši spomin na leta v gulagu Šalamov ne najde v svojem občevanju s pazniki, temveč v tej koncentrirani skupnosti kaznjencev, prepredeni z neformalnimi hierarhijami fizične moči, iznajdljivosti in ugleda. Kolegi iz barake so ga nekoč potolkli na tla in oropali: »In ko sem se zavedel, so me opazovali s hudobnim veseljem. V teh primerih so se veselili dvojno: prvič, nekdo ima smolo, drugič, to nisem jaz. (...) Minilo je trideset let in jasno se spominjam poltemne barake ter sovražnih, veselih obrazov svojih tovarišev.« Ta tovarišija ali spontana družba kaznjencev je seveda imela svoje pozitivne plati, kot je denimo organizacija »odborov revščine«, skladov skupne denarne pomoči v preiskovalnih zaporih, s katerimi so zaporniki pomagali tistim kolegom, ki jim družina v zapor ni mogla pošiljati denarja. Toda ti redki trenutki solidarnosti zbledijo v primerjavi z vsemi bridkostmi, moralnimi kompromisi in prisilami, ki jih avtor niza med opisovanjem razmerij med samimi kaznjenci. Bralca še posebej osupne dejstvo, da si je Šalamov med bivanjem v gulagu postavil načelo – ki je v *Kolimskih zgodbah* večkrat izpostavljeno, zato najverjetneje ne gre za naknadno literarno predelavo –, da se ne bo nikoli potegoval za mesto brigadirja, saj noče »vsiljevati volje drugemu človeku«. Temu principu dodaja še neko drugo, prav tako nepričakovano vodilo, po katerem »ni nikoli hotel zamenjati dobrega za še boljše.« Zdi

ku *Potopljenih in rešenih*, v katerem se izrecno nanaša tudi na sovjetski gulag. »To je siva cona s slabo določenimi mejami, ki ločuje in hkrati povezuje cono gospodarjev in cono sužnjev. Njena notranja zgradba je neverjetno zapletena, zato zlahka zbega našo potrebo po razsojanju.«

»Ti ljudje niso bili junaki«

Brez večjih pomislekov lahko trdimo, da je to »sivo cono« vodstvo gulaga pogosto ustvarjalo načrtno. Poveljstvo je bilo namreč brez sredstev moči, s katerimi bi lahko posamezne kaznjence prisilili k prizadevnejšemu delu, saj je krčenje obrokov in fizično kaznovanje le še nižalo njihovo produktivnost in jih spodbujalo k hlinjenemu delu, tako imenovani »tufti«; zato se je moralo samo vojaško vodstvo opreti na veliko učinkovitejšo oblast, ki jo je *družba kaznjencev* vršila nad svojimi lastnimi člani. Ta resnično perverzni postopek delegiranja oblasti tako ni bil prisoten le v nacističnih taboriščih in judovskih getih, kjer je nemška uprava prepustila del svoje oblasti peščici privilegiranih taboriščnikov (t. i. »capi«) oziroma »*Judenräte*«.

V *Dnevu Ivana Denisoviča Solženicin* opiše soroden fenomen: »Da bi nas pretentalo, si je [vodstvo] izmislilo delovne brigade – vendar ne takšne, kot jih poznamo v življenju zunaj taborišča, kjer dobi vsak mož svojo plačo ločeno. V taborišču je bilo urejeno tako, da so zaporniki drug drugega pripravljali k delu. Bilo je takole: ali ste vsi dobili malo več, ali pa ste vsi stradali.

Gledaš v zrak, baraba – a misliš, da hočem stradati samo zaradi tebe? Bolj se potruj, lenuh.« Poveljstvo taborišča je kaznjence načrtno postavljalo v razmerja medsebojne odvisnosti in jih s tem prisililo, da so drug nad drugim izvajali tisto vrsto moči, ki je formalna oblast že po svoji definiciji ne more doseči: to je moč »vrstniškega ugleda«, moč neformalnega, prej družabnega kot političnega omrežja, ki se nujno splete med interniranci v instituciji, učenci v šoli ali kaznjenci v taborišču. Medtem ko se lahko formalni oblasti posameznik vselej upira vsaj s pasivnim zavračanjem vsakršne aktivnosti – in Šalamov nenehno priča o tovrstnem odporu proti taboriščni upravi –, se veliko težje zaščiti pred zahtevami skupnosti svojih tovarišev, ki jih združuje natanko mržnja do formalne oblasti. Paradoks in navsezadnje tudi ganljivost te oblasti je v tem, da prav zaradi svoje absolutne narave izgubi vsakršno avtoriteto nad svojimi podaniki; zato se mora *zateči k imanentnim prisilam njihove lastne sociabilnosti*. Omrežje govoric, ki spontano vznikne v njihovi družbi, poskuša izkoristiti za ovađuštvo; ugled, ki ga nekateri kaznjenci uživajo na podlagi senioritete, izkušenosti ali upornosti, mora oblast uporabiti sebi v prid ter ga transformirati v sredstvo obvladovanja drugih taboriščnikov; peklenko etiko *urk* mora priznati za resnični zakonik gulaga.

Zato se ne smemo zmotiti: *Kolimske zgodbe* ne pripovedujejo o oblasti monolitne države. Gulag, o katerem piše Šalamov, ni razdeljen na dva kontinenta, na nosilce državne oblasti in njihove nemočne žrtve. Gulag je arhipelag; razdrobljen je na otočje, ki, če parafraziramo Levija, »zbega našo potrebo po moralni orientaciji.« Literatura Šalamova beleži nizkotnosti, kompro-

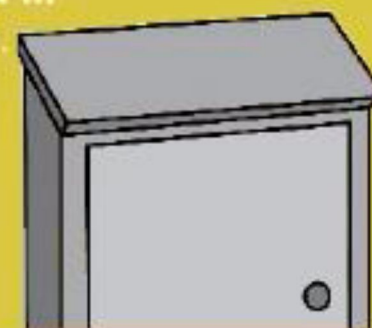
mise, pogajanja in nepričakovana zavezništva, ki nastajajo v koncentrirani skupnosti človeškega življenja, nasilno zbranega pod okriljem nemočne oblasti.

Dejali smo, da se v pripovedovanju o tem življenju Šalamov pogosto opre na zgodovino ruske literature; toda v beleženju moralnih kompromisov, ki zaznamujejo življenje v gulagu, mora pogosto skruniti svetinje te zgodovine. F. M. Dostojevski je v *Zapiskih iz mrtvega doma* in *Dnevniku pisatelja* slavil požrtvovalnost žená kaznjencev, ki so svojim možem sledile v »katorgo«, sibirsko taborišče devetnajstega stoletja. N. A. Nekrasov je v znani pesmi *Ruske žene* prav tako opeval pogum dveh princes, ki sta se v Sibirijo odpravili skupaj s soprogo, obsojenima sodelovanja v zaroti dekabristov. Skoraj stoletje kasneje Šalamov piše o podobnih usodah, a v nasprotju z Dostojevskim in Nekrasovim svoje pripovedi ne omeji na herojsko potovanje teh prostovoljnih izgnank, temveč opisuje tudi njihovo dejansko življenje na Kolimi. Ko so ugotovile, da se sploh ne morejo srečati s svojimi soprogi, so se mnoge izmed njih »zbale preganjanja na celini« – s tem izrazom so v Sibiriji označevali zahodni, poseljeni del Sovjetske zveze – ter so raje »zaživele v ozračju zabav, omame, pijančevanja, velikega denarja, znova so se poročile in rodile otroke ter dvignile roke od moža in od samih sebe.«

Pisanje Šalamova nam prikaže gulag kot kraj, ki je toliko bolj pekleni prav zato, ker odpravlja ločnico med absolutno žrtvijo in herojem na eni strani ter demonskim rabljem na drugi. »Ti ljudje niso bili junaki, temveč mučeniki«, pravi Šalamov; kajti sestavni del vsakega mučeništva je skušnjava. ●

NAJ NASLEDNJA RAZPOTJA PRILETIJO V VAŠ NABIRALNIK ...

Postanite naš naročnik in revijo boste brezplačno prejeli na dom.
Brez stroškov poštnine!

Na spletnih straneh www.razpotja.si ali www.dhg.si/revija.html poiščite elektronsko naročilnico in vnesite svoje podatke. Za vse ostalo poskrbimo mi.